

1989, sociaaldemocratie en de deceptie in Midden- en Oost-Europa

Door: Jan Marinus Wiersma en Camiel Hamans

Gepubliceerd op 16-4-2020

Het jaar 1989 was een jaar van revolutionaire gebeurtenissen met de Val van de Berlijnse Muur als ultiem hoogtepunt. De ineenstorting van het communisme werd gezien als het eind van een tijdperk en als een onomkeerbare stap naar een ongedeeld, democratisch en welvarend Europa. Van die verwachting is maar een deel waargemaakt, blijkt nu dertig jaar later. Het Europa van 2019 maakt een verdeelde indruk. De Europese Unie, met inmiddels elf voormalige communistische landen als lid, ruziet over monetair beleid, migratie en rechtsstaat. De kiemen daarvan, zo lijkt het, zijn in de negentiger jaren van de vorige eeuw gelegd. De Oost-West-tegenstelling van de Koude Oorlog bestaat weliswaar niet meer, maar een kloof is er nog steeds. Sociaaldemocratische leiders, sociaaldemocratische partijen en hun internationale organisaties hebben voor en na 1989 mede een stempel gedrukt op de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa.¹ Zij hielpen mee bij de ontwikkeling van het partijenlandschap, waren nauw betrokken bij de uitbreiding van de Europese Unie in 2004 en 2007 en gaven in de tweede helft van de negentiger jaren richting aan het sociaal- economische beleid van Midden- en Oost-Europese landen.

In deze bijdrage staan de reacties en interventies van de Europese sociaaldemocratie en in het bijzonder die van de Partij van de Arbeid aan de transformatie van Midden- en Oost-Europa centraal. Omdat het onmogelijk is in relatief kort bestek het hele verhaal van het begin tot het eind te vertellen, beperkt dit artikel zich in eerste instantie tot de aanloop naar 1989, de initiële reacties op de Duitse eenwording en de ontwikkelingen in toonaangevende landen als Polen, Hongarije en Tsjechoslowakije. De auteurs waren vanaf de tweede helft van de jaren '80 getuige van en soms betrokken bij de

¹ De overige Europese politieke families hebben natuurlijk ook hun invloed gehad op het uitbreidings- en toetredingsproces en zij hebben misschien nog meer boter op hun hoofd dan de sociaaldemocraten. Het feit dat het de EU niet gelukt is een vuist te maken tegen het illiberale beleid van de Hongaarse premier Viktor Orban om de rechtstaat te ondermijnen kan bijvoorbeeld gevoeglijk de Europese christendemocratie verweten worden. In deze studie ligt echter de nadruk op de rol van de sociaaldemocratie. Dit ook, omdat de sociaaldemocratie, zoals hier aangegeven zal worden, een ambivalente houding had ten opzichte van de oude communistische machthebbers en daardoor moeite had een houding te bepalen van de Val van de Muur.

gebeurtenissen die hier beschreven worden.² De aanzienlijke rol van de sociaaldemocratie bij de sociaal- economische transformatie in Midden- en Oost-Europa wordt apart behandeld. Her en der worden lijnen doorgetrokken naar het heden. Zo wordt aan het einde van deze bijdrage ingegaan op de belabberde toestand van de sociaaldemocratie in veel van de nieuwe EU-lidstaten. Deze staat niet los van de opkomst van nationaal populistische stromingen die profiteren van de deconfiture van het marktliberalisme. Dit artikel is dus niet slechts bedoeld als een historische terugblik. We willen weten waarom de optimistische verwachtingen van 1989 niet zijn ingelost en waarom de sociaaldemocratie in de nieuwe lidstaten geen rol van betekenis meer speelt, maar willen tegelijk ook aangeven hoe de sociaaldemocratie zich ervoor kan hoeden bij volgende mogelijke uitbreidingen in eenzelfde val te trappen. Dit speelt ment name bij de uitbreiding met de kandidaat-lidstaten uit de Westelijke Balkan.

Gorbatsjov: de aanloop naar 1989

Met het aantreden van de Sovjetpartijleider en latere president Mikael Gorbatsjov begon in 1985 een periode van drastische veranderingen in de politiek van de Sovjet-Unie. *Glasnost* en *Perestrojka* – transparantie en hervormingen – moesten een frisse wind door het verstarde land laten waaien. Met het akkoord over het niet plaatsen en verwijderen van middellange afstand kernwapens van 1987 zette de nieuwe leider internationaal de luiken open door met de Verenigde Staten afspraken te maken over het voorkomen van een nucleaire wapenwedloop in Europa. Aan belangrijke Oostbloklanden als Polen en Hongarije, waar de regimes onderhandelden met de oppositie, gaf hij het signaal dat ze min of meer vrij waren in hun politieke keuzes. Binnen de PvdA werd het optreden van de nieuwe Russische leider met enthousiasme begroet. Na een lange periode van verstarde verhoudingen kon in Europa samen invulling worden gegeven aan een meer effectieve

² Jan Marinus Wiersma is vanaf het midden van de jaren '80 tot 2009 in verschillende rollen bij het EU-Oost-Europabeleid en naderhand het uitbreidingsbeleid betrokken geweest, eerst als buitenlandmedewerker van de Tweede Kamerfractie, daarna als buitenlandsecretaris van de PvdA en lid van het Europees Parlement, als parlementair rapporteur over de toetredingsonderhandelingen met Slowakije en tenslotte als vicevoorzitter van de sociaaldemocratische fractie in het EP, speciaal belast met de integratie van de nieuwe lidstaten en mogelijke latere uitbreidingen. Camiel Hamans heeft vanaf midden jaren '70 regelmatig in Oost-Europa verbleven. Het vaakst in Polen waar hij als gasthoogleraar (Nederlandse) taalkunde en als journalist werkzaam is geweest. Tussen 2000 en 2010 heeft hij als directeur van de Anne Vondeling Stichting frequent deel uitgemaakt van delegaties die overlegden met Oost-Europese tegenhangers.

ontspanningspolitiek, werd gedacht. Het zag er naar uit dat de PvdA eindelijk verlost zou worden van een netelige kwestie waarover de partij zich jaren het hoofd had gebroken. Dit dilemma was hoe op te komen voor de mensenrechten in de landen van het Warschaupact en tegelijk een dialoog te voeren met vertegenwoordigers van de macht in het Oostblok over het voorkomen van een nucleaire wapenwedloop.

Tijdens de Koude Oorlog werkte de PvdA met het begrip 'Gedeelde Veiligheid'. Dit hield in dat, uitgaande van een gedeelde verantwoordelijkheid voor de Europese veiligheid, bewapeningsvraagstukken alleen konden worden opgelost door samenwerking van de militaire blokken van de NAVO en het Warschau Pact. In een artikel van 1986 door Van Traa en Wiersma, respectievelijk buitenland-secretaris en medewerker van de Tweede Kamerfractie,³ verwezen deze PvdA'ers naar het VN-rapport van Olof Palme, de Zweedse sociaaldemocraat en premier, waarin deze laatste stelde dat het handhaven van de wereldvrede hogere prioriteit moest krijgen dan het benadrukken van de eigen ideologische en politieke posities.⁴ *Linkage* van deze twee aspecten werd afgewezen. Overigens was niet iedereen binnen de PvdA het eens met deze lijn. Toenmalig landelijk bestuurslid Bart Tromp waarschuwde bij voortdurende veronachtzaming van de mensenrechten in het Oostblok. Na de omwenteling van 1989 kreeg de PvdA het verwijt dat zij te veel vertrouwen had gehecht aan de Oost-West-dialoog over de plaatsing van nieuwe kernwapens in Europa en daarom te soft was geweest waar het ging om mensenrechten.⁵ De Europese sociaaldemocratie had vooral gedacht in termen van de status quo. Gesuggereerd werd dat dit te maken had met procommunistische sentimenten. Er werd in Nederland bijvoorbeeld verwezen naar het debat over erkenning van de Duitse Democratische Republiek (Oost-Duitsland, DDR) en de opmerking van toenmalig PvdA- bestuurslid Jan Nagel uit 1975 dat de bouw van de Muur historisch juist was.⁶ Tijdens de Koude Oorlog

³ Maarten van Traa en Jan Marinus Wiersma, Gedeelde veiligheid: een basis voor buitenlands beleid, *Socialisme & Democratie*, 1986: 13-22.

⁴ *Bondgenoten in veiligheid: een programma voor ontwapening/het rapport van de Onafhankelijke commissie voor ontwapenings- en veiligheidsvraagstukken onder voorzitterschap van Olof Palme*; eindred. Nederlandse vert. [uit het Engels] D. Leurdijk [1982]

⁵ Bart Tromp, Het sociaal-democratisch gelijk, *de Volkskrant* 17 februari 1990 en de reactie van Maarten van Traa, PvdA maakte mensenrechten nimmer ondergeschikt aan ontspanningspolitiek, *de Volkskrant*, 28 februari 1990

⁶ 'Oost-Duitse muur historisch juist geweest', *de Volkskrant*, 27 september 1975. Zie ook: Frank Zuiddam, *Tussen Wens en Werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977*, Amsterdam 2002 en Jacco Pekelder, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen, 1949-1989*, Amsterdam 1998.

had de partij echter feitelijk een tweesporenbeleid gevolgd door bilateraal en samen met andere West-Europese partijen contacten te onderhouden met communistische partijen onder gelijktijdige steun voor protestbewegingen in Polen en Tsjechoslowakije. Door de enorme aandacht die het kruisrakettenvraagstuk kreeg was niettemin de indruk ontstaan dat mensenrechten er minder toe deden.

Toen na het aantreden van Gorbatsjov de kernwapenkwestie uit de wereld werd geholpen, veranderde de agenda van de contacten met communistische partijen en ook hun aard.⁷ Die werden meer gericht op hervormingen binnen het systeem en op hervormers. Na de omwenteling bleven de West-Europese sociaaldemocratie en met name de SPD echter nog een poos verdacht in voormalig Oost-Europese dissidente kringen vanwege hun vroegere relaties met communistische partijen. De door SPD-bondskanselier Willy Brandt geïnitieerde *Ost-Politik* had immers zwaar geleund op officiële contacten met de Oostbloklanden. Brandt had de basis gelegd voor de Helsinki akkoorden (1975) die door velen werden gezien als een legitimatie van de status quo, ook al kregen de mensenrechten een prominente plek. De SPD en de aan de partij verwante Friedrich Ebert Stiftung (FES) onderhielden bilaterale contacten met een aantal communistische partijen. Zij entameerden zelfs een soort formele dialoog met de Oost-Duitse SED.⁸

Partijvoorzitter Sint en internationaal secretaris Wiersma publiceerden in februari 1990 een opinieartikel in *de Volkskrant* waarin zij probeerden het tweesporenbeleid van de PvdA ten tijde van de Koude Oorlog uit te leggen.⁹ Objectieve omstandigheden hadden de partij gedwongen nadruk te leggen op veiligheidsaspecten en zonder contacten was het verminderen van de confrontatie niet mogelijk. Dit impliceerde echter geenszins legitimatie van de ondemocratische regimes in Oost-Europa.

Overigens verkeerde men in PvdA kring, net als elders, tot aan 1989 in de veronderstelling dat de status quo in Europa absoluut nog niet aan verandering toe zou zijn. Een citaat van partijleider Joop den Uyl in een brochure van de

⁷ Hubert Smeets en Peter Michielsen, Oost-Europa krijgt weer politieke speelruimte. Sociaal-democraten laten zich overmannen door voorzichtigheid, *NRC-Handelsblad*, 14 april 1989

⁸ Zie bijvoorbeeld: Grundwerte-Kommission der SPD und die Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim Zentralkomitee der SED, *Der Streit der Ideologien und die gemeinsame Sicherheit*, Berlin/Bonn, 27 august 1987

⁹ Marjanne Sint en Jan Marinus Wiersma, In Oost-Europa krijgt de sociaaldemocratie nieuwe kansen, *de Volkskrant*, 3 februari 1990. Met reacties van onder meer Ria Beckers, Bart Tromp, Maarten van Traa, Kees van der Pijl, Marco Raoul Yard en Robert Went.

toenmalige Brede Buitenland Kommissie van de PVDA van maart 1988 spreekt in dit verband boekdelen: “Ik denk dat het een hele verkeerde benadering zou zijn om zelfs maar te speculeren dat vandaag of morgen een land uit het Oostblok zou kunnen treden.” Voormalig minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoel (1973-1977) dacht hier niet veel anders over. Hij verwachtte dat vrijheid van handelen voor Midden- en Oost-Europa pas mogelijk zou worden na een heel lang ontwikkelingsproces dat zich over tientallen jaren zou uitstrekken.¹⁰ Het programma van de PvdA voor de verkiezingen van 1989 streefde, zoals in dit beeld past, dan ook naar een “geleidelijke normalisering van de betrekkingen tussen Oost- en West-Europa”.¹¹

In een interne nota van de PvdA uit mei 1989 werd gewezen op het belang van een dialoog tussen de sociaaldemocratie en het Oost-Europees socialisme maar van een snelle convergentie van politieke lijnen kon geen sprake zijn. De auteurs waarschuwden expliciet tegen een identificatie van de twee stromingen.¹²

Val van de Muur

En toen volgde 1989. De meest urgente kwestie na de Val van de Berlijnse Muur, althans voor het Westen, bleek de Duitse eenheid. Terwijl de Duitse bondskanselier en CDU-politicus Kohl al snel aanstuurde op een ‘onvoorwaardelijke’ hereniging van de twee Duitslanden, aarzelden de West-Duitse sociaaldemocraten. Toenmalig SPD-leider Oskar Lafontaine vreesde mogelijk verzet in West-Duitsland. Volgens een notitie voor het partijbestuur van de PvdA was dat de belangrijkste oorzaak van het forse verlies van de SPD-Ost bij de eerste vrije verkiezing in de DDR in maart 1990.¹³ In dezelfde notitie werd vooruitgelopen op de toekomstige status van een eventueel herenigd Duitsland. Geopteerd werd voor een tijdelijk NAVO-lidmaatschap in afwachting van een nieuwe Europese veiligheidsstructuur. De NAVO-kwestie was een hot topic geweest vanaf het moment dat de democratische opstand in de DDR was begonnen. We zijn inmiddels allang gewend aan een verenigd Duitsland, maar aanvankelijk was eenwording niet het onmiddellijke doel. Er gingen stemmen

¹⁰ Duco Hellema en Bob de Ruiter, *Bondgenoten binnen zekere grenzen*, Amsterdam: Brochure PvdA Brede Kommissie Buitenland, 1 maart 1988

¹¹ *Kiezen voor Kwaliteit*: pg.3

¹² Walter Bohle, Frans-Bauke van der Meer en Jan Marimus Wiersma, *Oost-West in Breed Verband*. Een discussiebijdrage. PvdA rapport, mei 1989

¹³ Jan Marinus Wiersma, *Notitie Partijbestuur PvdA*, 21 maart 1990

op om voorlopig twee vrije Duitslanden- naast elkaar te laten bestaan verbonden door een verdragsgemeenschap of in een confederatie.¹⁴ Beide landen moesten deel kunnen blijven uitmaken van het bondgenootschap waartoe ze tot dan toe behoord hadden: de NAVO respectievelijk het Warschau Pact, de door Moskou gedomineerde militaire alliantie. In SPD-kring zag men eenwording alleen als een haalbare optie na het opgaan van de beide militaire blokken in één pan-Europese veiligheidsorganisatie. De nieuw opgerichte SPD-Ost verklaarde nog voor de Val van de Muur heel voorzichtig dat haar erkenning van een tweestatenoplossing toekomstige andere opties niet uitsloot maar dat die op dat moment geen deel uitmaakten van het debat.¹⁵ Vijfenvestig jaar van verschil liet zich immers niet zomaar uitvlakken. Ook bekende Oost-Duitse dissidente intellectuelen en een aantal kerkelijke leiders zagen liever het behoud van een onafhankelijk Oost-Duitsland met een van de kapitalistische BRD verschillende maatschappijinrichting.¹⁶ Binnen de PvdA liepen de meningen uiteen.¹⁷ Sommigen zagen nu een mogelijkheid om eindelijk de militaire blokken op te heffen. Anderen vreesden voor de stabiliteit in Europa. Vicepremier Wim Kok had zich op 8 februari 1990 tijdens een congres van de Europese Federatie van Socialistische Partijen in Oost-Berlijn uitgesproken voor een vereniging van de beide Duitslanden. Het Partijbestuur vroeg Max van der Stoel om advies. Hij presenteerde op 1 juni 1990 een rapport over de Duitse eenwording. De conclusies waren helder: een verenigd Duitsland mocht niet neutraal zijn maar diende als geheel lid van de NAVO te worden. De onzekere toestand van de Sovjet-Unie noopte zijns inziens daartoe. De Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa – een uitvloeisel van de Helsinki akkoorden – kon volgens dit rapport geen rol spelen in het hart van het Europese veiligheidssysteem.¹⁸ Het liep allemaal niet zoals velen zich gedacht of gewenst hadden. De massale migratie van Oost naar West-Duitsland zette enorme druk op het

¹⁴ Vooral populair in SPD-kring. Zie Egon Bahr's toespraak op het SPD-congres van 20 december 1989

¹⁵ Programm SPD Ost, 7 oktober 1989

¹⁶ Zie bijvoorbeeld de opiniebijdrage van Christa Wolf in de *International Herald Tribune* van 11 december 1989

¹⁷ Han Lammers, oud Nieuw-Links-voorman en ooit voorvechter van de erkenning van de DDR, mengde zich ook in het debat over de Duitse eenwording en sprak zich uit tegen de eenwording. Hij keerde zich tegen een economische 'inlijving' van een potentieel fatsoenlijke socialistische maatschappij. Het bestaan van twee Duitslanden diende naar zijn mening eveneens de Europese veiligheid. Han Lammers, Op socialisten sluit de rijen, *NRC-Handelsblad*, 2 december 1989

¹⁸ Max van der Stoel, Friso Wielenga, Paul Scheffer, André Gerrits, Marnix Krop, Jan Marinus Wiersma, *Een verenigd Duitsland en de Toekomst van Europa*. Amsterdam: Alfred Mozer Stichting, mei 1990.

eenwordingsproces. Alle varianten waarbij de twee staten voorlopig in een lossere verband zouden opereren, vervielen. Er werd zelf geen tijd meer genomen om een nieuw grondwet uit te onderhandelen. Op 3 oktober werd de DDR deel van de Bondsrepubliek op basis van de bestaande West-Duitse grondwet. Inmiddels waren de vier bezettingsmachten – de Verenigde Staten, Rusland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk – de Bondsrepubliek en de DDR het eens geworden over de status van een verenigd Duitsland: niet neutraal maar lid van de EG en de NAVO.

De SPD-Ost ging op in de SPD. Voormalige communisten richtten daarnaast een nieuwe partij op *Die Linke*, die aanzienlijke steun wist te verwerven, hetgeen gezien kan worden als een teken dat veel Oost-Duitsers zich tekortgedaan voelden en voelen.

Polen

1989 betekende het einde van de communistische regimes in Polen, Hongarije en Tsjechoslowakije. In de twee eerste landen was er sprake van een uitonderhandelde wisseling van de wacht. De machthebbers sloten een deal met de democratische oppositie; in Praag daarentegen werd het regime door massademonstraties tot aftreden gedwongen. De Europese sociaaldemocratie en de PvdA werden overvallen door deze gebeurtenissen. Blijkbaar hadden de antennes in de betreffende landen niet goed gefunctioneerd. Zoals hiervoor vermeld, hadden West-Europese sociaaldemocratische partijen in meer of mindere mate contacten onderhouden met communistische *counterparts*, ‘ten dienste’ van een noodzakelijk geachte dialoog over veiligheid en samenwerking in Europa. Stabiliteit woog zwaar in het contactenbeleid, met name bij de Duitsers.¹⁹ De SPD aarzelde daarom over het leggen van contacten met oppositiebewegingen, zoals die in Polen en de partij reageerde zodoende erg voorzichtig op het uitroepen van de staat van beleg door de Poolse partijleider Jaruzelski in 1981. Hij wilde op deze manier het verzet van de vrije vakbond Solidarność de kop indrukken. Hij zou daarmee echter een Russisch militair ingrijpen hebben weten te voorkomen, was de vergoelijkende reactie vanuit SPD-kringen. De PvdA daarentegen meed contacten met de Poolse communisten en steunde Solidarność in woord en daad. Na de eerste min of

¹⁹ Over het verschil in aanpak zie: Christine Miedema, *Vrede of Vrijheid? Dilemma's, dialoog en misverstanden tussen Nederlandse en West-Duitse linkse organisaties en de Poolse oppositie in de jaren tachtig*. Amsterdam, Amsterdam University Press 2015.

meer vrije verkiezingen in Polen en de vorming van de eerste democratische regering in de loop van 1989 zocht de partij partners in de kring van Solidarność²⁰ en de heropgerichte Socialistische Partij van Polen.²¹ De Socialistische Internationale die aanvankelijk de verantwoordelijkheid nam voor de selectie van partijen in postcommunistisch Oost-Europa, volgde dezelfde lijn. Maar het ontbrak de oorspronkelijke sociaaldemocraten – een partij die in ballingschap een marginaal bestaan geleid had – aan electorale steun. Een verklaring daarvoor was hun zwakke organisatie in het land veroorzaakt door hun lange afwezigheid, maar ook riep hun naam bij veel kiezers ongewenste associaties op met het verleden.

Bovendien steunde Solidarność de ‘shocktherapie’ van econoom en Minister van Financiën Leszek Balcerowicz, die een radicale introductie van de vrije markt moest bewerkstelligen. Daar was weinig ‘links’ aan.

Sociaaldemocratische noties als welvaartsstaat of sociale markteconomie werden niet als bruikbare voorbeelden of recepten gezien. Niettemin mag men zich afvragen hoe het kon gebeuren dat nota bene een vakbond de arbeiders, waarop de beweging gestoeld was, een hoge prijs liet betalen voor de sociaaleconomische transformatie.

De insteek om zolang er nog draagvlak was, dus zo snel mogelijk, zeer ingrijpend te hervormen, betaalde zich niet uit in electoraal succes voor de eerste Poolse regeringen die voortkwamen uit de oppositie. Deze betaalden de rekening van de discreditering van de politiek die het gevolg was van het failliet van het vorige regime. De Onmacht van de nieuwe democratische regimes bood ruim baan voor oude en nieuwe demagogen.²²

Wat van de communistische partij was overgebleven – de meer progressieve vleugel – gebruikte de eerste jaren na 1989 voor een reconstructie van de oude partij onder een nieuwe naam SLD en het ontwikkelen van een sociaaldemocratisch programma. Er werd aansluiting gezocht bij de West-Europese sociaaldemocratie. In 1995 veroverde de SLD na verkiezingen de regeringsmacht. Na een aantal jaren de kat uit de boom gekeken te hebben,

²⁰ Voorbeeld daarvan was het optreden van Solidarnosc parlementarier Jan Lytinski samen met Wim Kok op een PvdA manifestatie in Belevue Amsterdam op 1 september 1989

²¹ Zie ook: Christine Miedema, Laveren tussen ontspanning en solidariteit. De PvdA en de FNV ten tijde van de Poolse crisis (1980-1982). *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126, 2013: 363-377

²² H. Daalder, A world safe for democracy? Moeilijkheden en mogelijkheden voor de democratisering in het voormalig Oostblok, *13de Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam: WBS, 1992: 24-45, in het bijzonder 36-37.

besloten West-Europese sociaaldemocratische partijen met de SLD te gaan samenwerken. Dat werd vergemakkelijkt door de samenwerking van de ex-communisten met een uit Solidarność voortgekomen kleine partij, *Unia Pracy*, de Unie van de Arbeid.

Hongarije

Ofschoon de PvdA regelmatig contact had onderhouden met de Socialistische Arbeiders Partij (SAP) van Hongarije²³, gaf zij na de omwenteling in dat land aanvankelijk de voorkeur aan een officiële band met een door ex-ballingen heropgerichte sociaaldemocratische partij. De Duitse SPD bleef echter een nauwe relatie onderhouden met de zogenaamde ‘opvolgerpartij’, MSzP, de Hongaarse Socialistische Partij, omdat diens leider, de voormalige premier Horn, zo’n belangrijke bijdrage had geleverd aan de Duitse eenwording door in de zomer van 1989 de grenzen van zijn land met Oostenrijk te openen, waardoor vele Oost-Duitsers de weg naar de vrijheid hadden weten te vinden. De eerste door de democratisch gekozen oppositie gevormde regering verloor echter al snel steun van een teleurgestelde bevolking. Daarvan profiteerden de ex-communisten die na aanvankelijke slechte verkiezingsresultaten in 1994 toch aan de macht kwam. Ook de Hongaarse ex-communisten moesten op hun beurt echter weer de electorale prijs betalen voor de moeizame hervormingen en een corrupt bestuur.

Tsjechië en Slowakije

Na de geslaagde fluwelen revolutie nam het door Václav Havel geleide Burgerforum in Tsjechoslowakije de macht in handen. De onbuigzame houding van de Tsjechoslowaakse communisten was er debet aan geweest dat er nauwelijks contacten met westerse partijen bestonden. De PvdA steunde de dissidenten van Charta ’77 en werkte daarbij samen met andere Nederlandse partijen en organisaties als IKV en Pax Christi. Max van der Stoel had als minister van Buitenlandse Zaken in Praag in 1977 openlijk steun betuigd aan oppositievoorman Jan Patočka. In Tsjechië – Tsjechoslowakije werd in 1993 opgesplitst – bleek een uit ballingschap teruggekeerde sociaaldemocratische partij snel te wortelen. De partij boekte electorale successen en nam deel aan meerdere regeringen. Zij had het geluk dat er zich geen hervormde communistische opvolgerpartij manifesteerde. Dat was anders in Slowakije

²³ Wim Kok bezocht Boedapest in 1987 voor het leggen van contacten met de hervormers binnen de SAP.

waar de ‘originele’ sociaaldemocraten weinig grond aan de voeten kregen en waar een verjongde opvolgerpartij zich bij de Europese sociaaldemocratie aansloot. Deze partij zou een sleutelrol vervullen bij de toetreding van het land tot de EU maar daarvoor later een zware electorale prijs betalen.²⁴ In 2005 gingen de verschillende Slowaakse sociaaldemocratische partijen op in SMER-SD. De grootste van deze samenstellende partijen, SMER, was al in 2002 lid geworden van de in 1992 in Den Haag opgerichte Partij van de Europese Sociaaldemocraten (PES). SMER-SD raakte evenwel op een gegeven moment binnen die kring omstreden vanwege de samenwerking met een extreemrechtse en racistische partij, waardoor de indruk gewekt werd dat de Slowaakse sociaaldemocraten antidemocratische tendensen legitimeerden, en de populistische politiek van hun leider Robert Fico. Deze moest in 2018 aftreden als premier van het land onder druk van massale demonstraties na de moord op de onafhankelijke journalist Ján Kuciak en diens vriendin. Kuciak deed onderzoek naar banden tussen adviseurs van Fico en de Italiaanse maffia. Fico werd een te passief beleid verweten met betrekking tot corruptie in het algemeen en het onderzoek naar de moord in het bijzonder.

Het fenomeen ‘opvolgerpartij’.

Toentertijd en ook later zijn er wel vraagtekens geplaatst bij de opname van de opvolgerpartijen in de sociaaldemocratische familie. De vraag die gesteld werd was of de postcommunistische partijen in Polen en Hongarije daadwerkelijk radicaal afstand genomen van hun verleden. Bovendien kon niemand met zekerheid zeggen of de leiders van deze partijen oprecht waren in hun steun voor democratie of dat ze zich misschien bekeerden om misbruik te kunnen blijven maken van hun vroegere greep op de bureaucratie en op overheidsmiddelen en zo bovengemiddeld konden profiteren van de grootschalige privatiseringen. Hoewel de West-Europese sociaaldemocraten op dat moment geen bevredigend antwoord op hun vragen kregen, gingen ze desondanks met deze opvolgerpartijen in zee en benadrukten ze liever andere, meer positieve aspecten van het optreden van de opvolgerpartijen zoals hun respect voor vrije verkiezingen en hun sterke pro-Europese oriëntatie.

²⁴ De partij was deel van een electorale coalitie die in 1998 een einde wist te maken aan het autoritaire bewind van premier Mečiar, ooit de Slowaakse tegenpool van Havel. De SLD zorgde er mede voor dat de nieuwe regering de benodigde meerderheid kreeg om de grondwet te kunnen hervormen. De partij tekende daarmee ook voor een rechtse economische koers.

Achter dat accent school een zeker opportunisme. Tegen het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw was immers duidelijk geworden dat van de originele sociaaldemocratische partijen uit de ballingschap geen electoraal heil meer verwacht hoefde te worden. De opvolgerpartijen in Polen en Hongarije, die een sociaaldemocratische mantel claimden, waren daarentegen politieke factoren van betekenis geworden. Omdat inmiddels de eerste stappen op weg naar EU-lidmaatschap van deze en andere Midden- en Oost-Europese landen waren gezet, werd er eveneens gekeken naar de potentiële kracht van die partijen na de toetreding. Dit mede met oog op toekomstige verkiezingen van het Europees Parlement en de fractievorming binnen het parlement. Op enkele uitzonderingen na – Estland en Tsjechië – zouden in alle landen van Midden- en Oost-Europa opvolgerpartijen lid worden van de PES. Door deze partijen gesteunde regeringen speelden een positieve rol in de EU-toetredingsprocessen en bij de realisering van het NAVO-lidmaatschap. EU-lidmaatschap vereiste implementatie van de sociaaleconomische recepten van de EU en een strak begrotingsbeleid. Dat werd de partijen die voor EU-lidmaatschap gepleit hadden door de kiezers niet in dank afgenomen. De welig tierende corrupte evenmin. Zowel in Hongarije als in Polen zijn de sociaaldemocraten daardoor geen factor van betekenis meer. De dominantie van rechts in deze twee landen is zodoende mede het gevolg van de electorale implosie van de sociaaldemocratische partijen. De post-communisten in Slowakije hebben zich daarentegen langer weten te handhaven door de populistische koers van hun leider.

Institutionele reacties

De PvdA zocht meteen na de omwentelingen van 1989 naar een manier om zo effectief mogelijk te reageren op de nieuw ontstane situatie en om concrete ondersteuning te bieden aan (sociaal-)democratische krachten in Midden- en Oost-Europa. De partij besloot daarvoor een aparte stichting op te zetten: de Alfred Mozer Stichting (AMS)²⁵, genoemd naar de eerste internationaal secretaris van de partij na de Tweede Wereldoorlog.²⁶ Mozers opvolger in die functie, Max van der Stoel, werd voorzitter. De AMS beperkte zich niet tot het

²⁵ De AMS fuseerde een aantal jaren geleden met de Evert Vermeer Stichting (EVS) met als nieuwe naam de Stichting Max van der Stoel

²⁶ Zie voor de intrigerende figuur van Alfred Mozer, een vooroorlogse Duitse vluchteling die het niet alleen tot buitenlandsecretaris van de PvdA bracht maar ook tot Brussels kabinetschef van commissaris Sicco Mansholt, Paul Weller, *Alfred Mozer: Duitser, Nederlander, Europeaan (1905-1979)*. Utrecht: Matrijs, 2019.

leggen van contacten in Midden- en Oost-Europa en het bieden van concrete hulp bij de opbouw van partijen, maar bereidde ook belangwekkende adviezen voor over de Duitse eenwording, de sociaaleconomische transformatie en het opkomende nationaliteitsvraagstuk. De Nederlandse overheid financierde een deel van het werk van de AMS en van andere partij-stichtingen.

De AMS zocht vanaf het begin samenwerking met vergelijkbare instituten van zusterpartijen. De belangrijkste daarvan was de Duitse Friedrich Ebert Stiftung (FES). De FES zette veel menskracht in voor haar werk in Midden- en Oost-Europa en bouwde daar een eigen kantorennetwerk op. Daarvan maakte de AMS dankbaar gebruik. De FES wilde bovendien een Duits monopolie bij het debat over Midden- en Oost-Europa vermijden en zag de AMS daarom als een belangrijke partner. PvdA en SPD zouden ook een belangrijke rol vervullen bij de coördinatie van activiteiten van Noordwest-Europese sociaaldemocratische partijen in de nieuwe democratieën. Eerst gebeurde dat binnen de Socialistische Internationale (SI)²⁷ maar al snel besepte men dat deze mondiale organisatie daarvoor niet geëquipeerd was. De verantwoordelijkheid werd bij de Europese leden van de SI gelegd. Dezen richtten daarvoor een aparte organisatie op: het Europees Forum voor Democratie en Solidariteit (EFDS).²⁸ Toen duidelijk werd dat de landen van Midden- en Oost-Europa op termijn tot de EU zouden toetreden begon ook de PES, de Partij van de Europese Sociaal Democraten, een actieve rol te spelen.²⁹

Zo werd ook een betere afstemming mogelijk tussen de activiteiten van de partijen en de partijstichtingen. De partijen waren vooral geïnteresseerd in vinden van partners, de stichtingen richtten zich nadrukkelijk op de ontwikkeling van democratische partijen en het opbouwen van een *civil society*. Er ontstond bovendien een zekere taakverdeling. De Scandinaviërs concentreerden zich eerst op de Baltische staten, de West-Europeanen op de Visegrad-vier, Hongarije, Polen, Slowakije en Tsjechië³⁰. De Zuid-Europese

²⁷ Een Italiaanse post-communist Piero Fassino coördineerde de activiteiten van de SI

²⁸ Zie voor een overzicht van de activiteiten van het Forum in de laatste 25 jaar: Jan Marinus Wiersma, *An Inheritance of Willy Brandt. Twenty-Five Years of the European Forum for Democracy and Solidarity, 1993-2018. Twenty-Five years of Social Democracy Support*. Amsterdam: EFDS, 2018

²⁹ De PES werd in november 1992 opgericht. Indirect was de oprichting een reactie op de gebeurtenissen van 1989. De verdieping van de Europese integratie die o.m. leidde tot de oprichting van de EU, stimuleerde ook het proces van Europese partijvorming. Het belang daarvan is in een EU-verdragsartikel vastgelegd (Artikel 10, lid 4).

³⁰ De benaming Visegrad-vier of Visegrad-landen verwijst naar een eerste overlegbijeenkomst in 1991 van deze landen in Visegrád, een Hongaarse stad aan de Donau waar in 1335 al een historisch overleg tussen de betreffende landen en regio's heeft plaats gevonden.

partijen steunden vooral partners in Roemenië en de rest van de Balkan. Na 2004 verschoof de nadruk sowieso naar deze regio.

Blair's en Schröder's Third Way: geen onverdeeld succes.

In de jaren negentig van de vorige eeuw ontwikkelden vooraanstaande, regerende sociaaldemocraten het concept van de Derde Weg als een midden tussen een ultra-liberale marktaanpak en de klassiek sociaaldemocratische opstelling met haar nadruk op overheidssturing. Zo hoopten zij een passend antwoord te vinden op de globalisering van de (financiële) markten en de negatieve gevolgen daarvan voor de Westerse samenleving. In Midden- en Oost-Europa was de invloed van de Derde Weg mogelijk nog groter dan in West-Europa.

Tony Blair, de Britse Eerste Minister, en zijn Duitse collega Bondskanselier Gerhard Schröder publiceerden in 1999 een manifest, *The Way forward for Europe's Socialdemocrats. Europe: the Third Way/Der Weg nach vorne für Europas Sozialdemokraten. Europa: Die Neue Mitte*^{31 32}, waarin zij constateerden dat sociaaldemocraten in vrijwel alle EU-landen vertegenwoordigd waren. De beide regeringsleiders betoogden dat de traditionele sociaaldemocratie een aantal gebreken vertoonde. Dit waren onder meer het idee dat sociale rechtvaardigheid gelijkgesteld kon worden aan gelijkheid van uitkomsten, de overtuiging dat gelijkheid hogere overheidsuitgaven vereiste, het geloof in staatsinterventies om het falen van de markt te corrigeren, onvoldoende respect voor de rechten van individuen en de misvatting dat rechten boven plichten gesteld dienden te worden. Gelijkheid van kansen moest vooropstaan, meenden de auteurs. Het scheppen van banen diende aan de markt worden overgelaten.³³ De Noordwest-Europese sociaaldemocratie bewoog met dit antwoord mee op de mondiale trend naar het politieke centrum, hetgeen haar kansen op regeringsdeelname verder vergrootte. Wim Kok, succesvol PvdA-premier van Nederland tussen 1994 en 2002, zou naar de mening van de Amerikaanse president en 'Derde Wegger'

³¹ *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1999, Nr. 7, 1999: pg. 887–896

³² Deze Derde Weg moet niet verward worden met de gelijknamige stroming binnen de sociaaldemocratie van de jaren vijftig die een alternatief voor kapitalisme én communisme nastreefde.

³³ H. Keman, *Third ways and social democracy: The right way to go?* Amsterdam: VU, unpublished paper. February 2009

Clinton als een van de eersten de nieuwe recepten in de praktijk hebben toegepast.³⁴

No Alternative

De impact van deze dominante koers binnen de Noordwest-Europese sociaaldemocratie op de landen die lid wilden worden van de EU, was enorm. Met name de sociaaldemocratisch georiënteerde opvolgerpartijen in Midden- en Oost-Europa namen de Derde-Weg-recepten op in hun programma's. Hierdoor werd bij gebrek aan enig breed gesteund alternatief een liberale koers in feite zowel voor als na toetreding tot de EU de enige *game in town*. TINA was het motto: 'There Is No Alternative'.

Of deze flirtation met de Derde Weg puur opportunisme was of voortkwam uit kopieergedrag is onduidelijk.³⁵ Wellicht dat het de voormalig communisten, die toch nog steeds een beetje verdacht waren, goed uitkwam de liberale variant van de West-Europese sociaaldemocratie als voorbeeld te gebruiken. Als regeerders hadden zij bovendien niet al te veel beleidsvrijheid omdat IMF en EU geen ruimte lieten voor een onafhankelijk en meer authentiek moderniseringsproces.³⁶ De Derde Weg bood hen bovendien een acceptabel model voor graduele hervormingen in plaats van shocktherapieën?³⁷ De post-communisten in Polen en Hongarije handelden net als New Labour steeds met de markt in hun achterhoofd. Zij verschilden van hun politieke tegenstanders door te pleiten voor tragere privatiseringen en meer aandacht voor sociale kwesties.³⁸

De Derde Weg betekende overigens niet het afscheid van de welvaartsstaat maar een andere inrichting ervan binnen het kader van een door de EU nagestreefde sociale markteconomie. Maar om een moderne welvaartsstaat te

³⁴ <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/bill-clinton-roemt-leiderschap-wim-kok-daar-kan-iedereen-een-voorbeeld-aan-nemen~b3a48af2/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.nl%2F>

³⁵ Ivan Krastev en Stephen Holmes benadrukken in hun recente *The Light that failed: A Reckoning* (London: Allen Lane, 2019) in het voetspoor van de Franse filosoof René Girard de menselijke behoefte tot imitatie. Die neiging zou met het verdwijnen van het communisme als alternatief Oost-Europa bijna vanzelfsprekend tot kopieergedrag gebracht hebben en zo de liberale democratie als onontkoombare eindbestemming in het vooruitzicht gesteld hebben. Oost-Europese sociaaldemocraten kopieerden vanuit die behoefte een Noordwest-Europees Derde Wegmodel.

³⁶ Jan Marinus Wiersma, *An Inheritance of Willy Brandt. Twenty-Five Years of the European Forum for Democracy and Solidarity, 1993-2018. Twenty-Five years of Social Democracy Support*. Amsterdam: EFDS, 2018: pg. 30.

³⁷ A. Roger, *The meaning of the Third Way in Central and Eastern Europe*. Grenoble. ECPR Workshops, paper, April 2001.

³⁸ Philipp Ther, *Europe since 1989*, Princeton University Press 2018, chapter 4, Getting on the neoliberal bandwagon.

kunnen hervormen, moet deze eerst wel van de grond zijn gekomen. Dat was in Midden- en Oost-Europa geenszins het geval. Daarvoor ontbrak ten enenmale het economisch fundament. Het lied van de sociale markteconomie bleek vooral een Sirenenzang. Vooralsnog moesten de meeste mensen in Midden- en Oost-Europa het doen met gebrekkige sociale voorzieningen, vooral in die landen waar harde saneringen werden doorgevoerd. Grote groepen bleven in feite afhankelijk van de staat, terwijl deze juist werd 'teruggedrongen', hetgeen tot gevolg had dat een aanzienlijk deel van de bevolking aan haar lot werd overgelaten. Rechten verdampten bovendien door het niet meer functioneren van de collectieve voorzieningen en de zeer hoge inflatie.³⁹

Tussenstand

In 2014 – 25 jaar na het openen van het IJzeren Gordijn – publiceerde de Europese Commissie een rapport over de situatie in Midden- en Oost-Europa.⁴⁰ De conclusies logen er niet om. Ondanks de economische inhaalslag van de jaren negentig, kampten de economieën van deze landen in 2014 met aanzienlijke problemen, met oplopende werkloosheid en met grotere begrotingstekorten, die mede veroorzaakt werden door de crisis die de EU als geheel had getroffen.

Er was volgens het rapport sprake van een aanzienlijk gat tussen de verwachtingen die de burgers in 1989 gekoesterd hadden en de werkelijkheid van een kwart eeuw later. Een hogere levensstandaard voor een deel van de bevolkingen ging gepaard met groeiende ongelijkheid. Onderwijs en gezondheidszorg bleken beneden de maat. In het rapport werd er bovendien op gewezen dat het ontbrak aan een wederzijds goed functionerende arbeidsmarkt tussen Oost en West, die een onevenwichtige migratie tot gevolg had.

Een van de meer algemene lessen uit het rapport was dat het institutionele democratische raamwerk dat in de nieuwe lidstaten opgericht was, weliswaar een noodzakelijke maar niet afdoende voorwaarde bleek voor een succesvolle consolidatie van de rechtsstaat en daarmee voor een transparante overheid. Ook werd geconstateerd dat sociaal vertrouwen en vertrouwen in de politieke

³⁹ Zie Daalder 1992, noot 20.

⁴⁰ Peter Balazs e.a. *25 years after the fall of the Iron Curtain. The State of Integration of East and West in The European Union*. Luxembourg: Publications Office of The European Union, 2014. EUR 26678 EN

instellingen laag waren. De sociaaleconomische omstandigheden waren daar mede debet aan, want waarom zouden burgers zich bekommeren om een rechtsstaat die te weinig op kwam voor hun belangen. Dat juist het slecht functioneren van die rechtsstaat – met veel corruptie en een slecht werkende rechterlijke macht – medeoorzaak was van het gebrek aan economische vooruitgang, vergrootte dat wantrouwen alleen maar.

Verkeerde aanpak

In landen als Hongarije en Polen steunt een teleurgesteld electoraat nationalistische, populistische partijen die globalisten de schuld geven van de grote ongelijkheid en die zware kritiek hebben op de neoliberale opstelling van de EU. Brussel zou, met een beroep op begrotingsdiscipline, regeringen tegenwerken die pensioenen en andere uitkeringen wilden verhogen.

In dit verband lijkt de vraag lijkt gewettigd of de EU in de negentiger jaren van de vorige eeuw inderdaad verkeerde keuzes gemaakt heeft bij de steun aan de landen van Midden- en Oost-Europa. Wellicht, want het accent lag in eerste instantie hoofdzakelijk op technische steun aan hervormingen op administratief gebied, veelal uitgevoerd door duurbetaalde westerse consultants.

De sociaaleconomische impact van de toetredingsbudgetten was gering. Pleidooien voor een veel radicalere aanpak met een soort Marshallplan werden genegeerd. De Midden- en Oost-Europese landen waren in feite op zichzelf aangewezen en kregen het advies de zogenaamde Washington consensus te volgen. Dit betekende dat zij de harde voorschriften van het IMF op moesten volgen. Deze voorschriften hielden in: omvangrijke privatiseringen, liberalisering van prijzen, het vrijgeven van handel, koppeling aan de harde euro en tenslotte loonmatiging en overheidsbezuinigingen om inflatie tegen te gaan.

Op het eerste gezicht lijkt het vreemd dat de lagere-inkomensgroepen het postcommunistische kapitalisme dat hun weinig te bieden had nogal gelaten geaccepteerd hebben. Een veronderstelling is dat diegenen die wel van de transitie profiteerden het spook van het vroegere socialisme handig wisten te gebruiken om de 'arbeidende klasse' in het gareel te houden en zo te doen afzien van sociale eisen?⁴¹ De sociaaldemocratische elite verzette zich

⁴¹ Liviu Chelcea, Oana Druta *Zombie socialism and the rise of neoliberalism in post-socialist Central and Eastern Europe. Eurasian Geography and Economics*. 57, 2016, issue 4-5

nauwelijks tegen het volgen van de Washington consensus. Vrijheid leek immers gelijkgesteld te worden aan de vrije markt en die vormde de basis voor een postrevolutionaire Realpolitik. De vraag dringt zich of op deze manier niet een eerste fundament werd gelegd voor het populisme van nu?

De kloof dichten

Het dichten van de grote kloof op sociaal en economisch terrein was de opdracht die de EU en de landen van Midden- en Oost-Europa zichzelf vanaf 1989 gaven. Convergentie heette dat. Brussel noch de nationale hoofdsteden beloofden gouden bergen maar schiepen wel de verwachting dat de economische situatie van de burgers snel zou verbeteren. Aanvankelijk kwam daar door pijnlijke markthervormingen weinig van terecht. De schaarste verdween weliswaar snel maar pas na een flink aantal jaren met een sterk oplopende werkloosheid, zette een daadwerkelijk economisch herstel in. Daarnaast bleek er geen geld voor het opzetten van een fatsoenlijk sociaal vangnet voor het groeiend aantal werklozen veroorzaakt door de vele bedrijfssluitingen noch voor de verhoging van de veelal extreem lage pensioenen. In de tweede helft van de jaren negentig brak er na een diep dal tenslotte een periode van forse economische groei aan, maar die leidde eerder tot grotere ongelijkheid dan andersom. Weliswaar werd van kandidaat-lidstaten gevraagd het EU 'acquis'⁴² op sociaal gebied over te nemen maar dat had vooral betrekking op arbeidsvoorwaarden en niet op sociale voorzieningen of inkomens.⁴³

Tijdens de onderhandelingen over EU-lidmaatschap heerste er optimisme over het reduceren van de aanzienlijke inkomenskloof tussen de bestaande EU en de landen van Midden- en Oost-Europa. Het dichten daarvan was nodig om te voldoen aan de optimistische verwachtingen van de bevolking van het voormalige Oostblok, maar tevens om te voorkomen dat door vrij verkeer van werknemers een forse en minder gewenste arbeidsmigratie van Oost naar West op gang zou komen.

Resultaat

De vraag wat het resultaat anno 2019 van alle hervormingen en subsidiestromen is, kan niet eenduidig beantwoord worden. Dankzij een flinke

⁴² Het totaal aan Europese wet- en regelgeving

⁴³ J.M. Wiersma, EU membership no guarantee of social progress. *The Social Dimension of EU enlargement..* Brussels: Solidar November 2014: pp. 27-40.

sociale en economische convergentie zijn de groeicijfers in de landen van Midden- en Oost-Europa fors gestegen en is de inkomenskloof tussen oude en nieuwe lidstaten wel verkleind, maar of tot ook geleid heeft tot een toename van de cohesie binnen de EU kan betwijfeld worden. Het inkomen per capita is in Midden- en Oost-Europa weliswaar een stuk hoger komen te liggen maar grote groepen profiteren daar blijkbaar (nog) niet voldoende van gelet op de aanhoudende migratiestroom en de frustratie van veel kiezers. Zelfs voor een land als Polen, dat geldt als een economische successtory, zullen nog veel jaren van fors hogere groei nodig zijn om de kloof te overbruggen. Maar BNP-cijfers zeggen niet alles over de sociale werkelijkheid. Eurostat, het EU-bureau voor de statistiek, becijferde dat in 2017 22,4% van de EU-bevolking risico liep in armoede te vervallen of het slachtoffer te worden van sociale uitsluiting. Landen als Hongarije, Bulgarije en Roemenië zitten ruim boven dit percentage.⁴⁴ Een andere indicator is het percentage van het BNP dat wordt besteed aan sociale uitgaven. In 2016 was dat in de EU als geheel gemiddeld 19.5%, in Polen lag dit percentage rond de 17, terwijl Roemenië slechts 11.4% van het BNP aan sociale zekerheid uitgaf.⁴⁵

Valse start

De sociaaldemocratie heeft in 1989 een valse start gemaakt in Midden- en Oost-Europa maar ook daarna nog, was het oordeel van het WBS Jaarboek van 1992. Kiezers verwarden sociaaldemocraten met communisten. Deels kwam dit omdat de afbakening tussen sociaaldemocratie en communisme niet altijd even consequent was geweest. Voor de Tweede Wereld Oorlog werken beide bewegingen regelmatig samen in volksfronten. Daarna, tijdens de Koude Oorlog, muntten veel sociaaldemocratische partijen uit in fel anticommunisme. Na de Praagse Lente volgde echter weer een periode van accommodatie. In de jaren zeventig en tachtig verschoof het perspectief naar convergentie en het beheersbaar maken van de bestaande toestand, het handhaven van de status quo. Sociaaldemocraten hadden daardoor veelal te weinig oog voor de groeiende oppositie en ontbeerden daardoor zicht op de werkelijke interne verhoudingen. De sociaaldemocratie bevond zich niet in echt troebel water

⁴⁴ Eurostat. People at risk of poverty or social exclusion. Data extracted in January 2019.

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion

⁴⁵ Eurostat 2016. Geciteerd in Liviu Chelcea, Oana Druta Zombie socialism and the rise of neoliberalism in post-socialist Central and Eastern Europe. *Eurasian Geography and Economics*. 57, 2016, issue 4-5

maar het werd ook niet de natuurlijke thuisbasis was voor het anti-communistische, democratische alternatief.

Ook andere factoren speelden nog een rol. Zoals al opgemerkt, bleken de na 1989 uit ballingschap terugkerende sociaaldemocraten generaals zonder troepen. Zij konden daardoor geen leidende rol spelen in het vernieuwingsproces. Daarnaast werd duidelijk dat sociaaldemocraten niet toegerust zijn voor het van de grond af aan opgang brengen van een kapitalistische ontwikkeling.⁴⁶

Wat echter nog veel meer een rol speelde was dat de ontwikkelingen van de eerste jaren na de omwenteling niet werden gedomineerd door een links-rechts tegenstelling. De scheidslijnen bleken te lopen langs de lijnen evolutionair versus revolutionair en nationalistisch versus kosmopolitisch. Dat laatste is onvoldoende onderkend.

Natievorming vertraagde bovendien het democratiseringsproces. Van communist werd men niet democraat maar in de eerste plaats vrije Hongaar of vrije Pool. Democratisering van buitenaf is een moeilijke opgave gebleken⁴⁷. 1989 was geen culturele revolutie zoals 1968, hetgeen verklaart waarom cultureel conservatieve krachten nu zoveel impact hebben⁴⁸. Terugkijkend op haar eigen rol, moet de West-Europese sociaaldemocratie erkennen dat zij zich te veel geconcentreerd heeft op politieke partijen en te weinig op hun omgeving.

Sociaaldemocratisch enthousiasme

Sociaaldemocraten stonden mede aan het roer van de EU in de jaren dat werd onderhandeld met de Midden- en Oost-Europese landen over toetreding tot de Unie. Dit gold ook voor sociaaldemocraten in een aantal belangrijke kandidaat-lidstaten. Zij waren medeverantwoordelijk voor de uitkomsten van de onderhandelingen en de politieke creativiteit die bij de afronding ervan werd getoond: de big bang oplossing, dit is de toetreding tot de EU van tien landen tegelijk in 2004; de chantage van Griekenland, dat opname van het verdeelde

⁴⁶ Zie inleiding *13e Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam, WBS, 1992, Oost-Europa en de sociaal-democratie.

⁴⁷ Michael Dauderstädt en André W.M. Gerrits, Democratisering in Centraal- en Oost-Europa. Frans Becker e.a. (red.), *De toekomst van de democratie*. Het eenentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme. Amsterdam: WBS 2000: pg. 60-96.

⁴⁸ Coen van de Ven, Ach Europa: Ivan Krastev, 'Nationalisme kan een bevrijdende kracht zijn'. Interview. *De Groene Amsterdammer*, 24 april 2019

Cyprus afdwong; en de formule voor Bulgarije en Roemenië, die voorzag in een lidmaatschap op een wat langere termijn (2007).

De aanbevelingen van de Europese Commissie werden een stuk minder kritisch beoordeeld dan tegenwoordig en de lidstaten zaten een stuk minder boven op het proces. De sociaaldemocraten in het Europees Parlement lieten zich erop voorstaan dat zij de meest uitgesproken voorstanders waren van de uitbreiding. Zij steunden de uitbreiding van 2004 en terwijl sommige fracties in het parlement opname van Roemenië en Bulgarije wilden uitstellen, koos de sociaaldemocratische fractie voor het vroegst mogelijke moment. Goede contacten met sociaaldemocratische partijen in deze landen speelden een rol bij deze opstelling.

De positieve houding van toen roept vragen op. De belangrijkste is wel wat het sociaaldemocratische enthousiasme rechtvaardigde. Een niet minder klemmende vraag is of de complexiteit van de transformatie niet werd onderschat. En tenslotte moet men zich afvragen of het vertrouwen in de rol van de sociaaldemocratische opvolgerpartijen niet misplaatst was. In Midden- en Oost-Europa, Bulgarije en Roemenië waren zij belangrijke factoren in het toetredingsproces, maar daarna raakten zij in electorale moeilijkheden. Kiezers keerden zich van hen af. Zij wantrouwden de sociaaldemocratische partij elites. Wat we nu waarnemen in Polen en Hongarije is mede veroorzaakt door de neoliberale aanpak en de corruptie van vroegere regeringen. In het verleden is daarvoor in de sociaaldemocratische familie te weinig aandacht geweest. Te laat is onderkend welke prijs veel Oost-Europeanen hebben moeten betalen tijdens de sociaaleconomische transformatie. West Europese sociaaldemocraten zijn niet in staat gebleken alternatieven aan te dragen voor de *mainstream* Washington consensus.

Kleptocracie versus solidariteit

Sommige Derde-Weg-recepten werkten aan het eind van de jaren negentig wellicht in de meer ontwikkelde maatschappijen van Noordwest-Europa waar de nadruk meer lag op de aanbod- dan op de vraagzijde van de economie. Dat was evenwel toen. Op de crises van deze eeuw boden zij geen antwoord. In Midden- en Oost-Europa versterkte hun toepassing feitelijk al aanwezige

neoliberale tendensen en leidde daardoor tot een *liberal overreach*.⁴⁹ Oost-Europa watcher John Feffer oordeelt keihard: “In Hungary, as in Eastern Europe more general, liberalism essentially dug its own grave. The liberal economic model has produced wealth for some, uncertainty for most and extreme poverty for an increasing minority. The liberal political model has produced a rotating kleptocracy. And the liberal social model has encouraged an individualism that has eaten away at the solidarity of family, neighbourhood, and community, all of which traditionally helped people through difficult times.”⁵⁰

Sociaaldemocraten in Polen en Hongarije hadden beperkte speelruimte gelet op het dwingende karakter van het EU-toetredingsproces dat gestoeld was op de Washington consensus. Het Westen nam aan dat alles in het Oosten moest veranderen. Westerse marktideologen hadden een fundamenteel vertrouwen in de rationaliteit van de markt en zijn efficiënte werking. Tien jaar eerder zou Keynes nog een kans gehad hebben. Maar op advies van hun West-Europese politieke vrienden, die de Derde Weg volgden, accepteerden de sociaaldemocraten van de toetredingslanden zo’n aanbeveling niet. Hun speelruimte raakte daardoor zeer beperkt. Niettemin werden zij daardoor medeverantwoordelijk voor een onevenwichtige sociaaleconomische ontwikkeling die grote tweespalt veroorzaakt heeft in hun samenlevingen. Sociaaldemocraten, is het populaire verwijt, hebben Polen A boven Polen B gesteld en dat wordt ze nu door een groot deel van het electoraat nagedragen. Dat verwijt is hun Achilleshiel geworden. Polen B – en dat zou toch mede de achterban van links moeten zijn – heeft meer vertrouwen in illiberale leiders die beloven de liberale marktkrachten te temmen. En dat zien we ook elders in de regio gebeuren. Wanneer kiezers onvoldoende profijt ondervinden van het democratisch proces, keren zij zich ervan af.

Slot

De belabberde toestand van democratie en rechtsstaat in een aantal voormalige communistische landen is dus, net als de armoedeval en de grote kloof tussen arm en rijk in deze landen, mede te wijten aan kapitale fouten

⁴⁹ Timothy Garton Ash, 1989 gave us the best Europe, interview RFE/RL 16 juni 2019.

<https://www.rferl.org/a/gave-us-the-best-europe-says-historian-garton-ash/30002437.html>

⁵⁰ John Feffer, *Aftershock: A journey into Eastern Europe’s broken dreams*, London, 2017 Chapter 4: Faces of illiberalism, p 73

gemaakt in de jaren negentig. We moeten nu toezien hoe in sommige lidstaten conservatief rechts de rechtsstaat naar de eigen hand zet en in enkele andere populistische sociaaldemocraten Brusselse regels negeren. Alle partijpolitieke families hebben hier steken laten vallen door nieuwkomers niet of nauwelijks te coachen en pas op het laatste moment in meer uitzonderlijke gevallen een tegengeluid te laten horen.

De EU lijkt bovendien verlamd door het non-interventie beginsel, dat ingrijpen onmogelijk maakt in zaken van een autonome collega-lidstaat. Natuurlijk moeten in de eerste plaats de leiders van een aantal landen aangesproken worden op hun onverantwoorde gedrag, maar de EU laat ook steken vallen en beseft te weinig dat men er zich bij toetreding van de Midden- en Oost-Europese landen onvoldoende van heeft vergewist of de elites van deze landen ook daadwerkelijk een democratische les hadden geleerd. Nadien, met uitzondering van Bulgarije en Roemenië, bleek er geen enkele behoefte te bestaan om de nieuwkomers verder op weg te helpen met een goede monitoring en concrete steun. Het tegendeel lijkt het geval. Ondanks zijn ‘winner takes all’ aanpak en zijn veronachtzaming van (informele) democratische regels, is de autoritaire regeringsleider van Hongarije, Viktor Orbán, nog steeds welkom aan de vergadertafel van de Europese Raad. De EU is in de absurde situatie terecht gekomen dat aan kandidaat-lidstaten eisen worden gesteld die blijkbaar niet gelden voor enkele van de huidige leden. In de Westelijke Balkan fronst men de wenkbrauwen bij dergelijke hypocrisie. Maar het mag geen reden zijn om het de landen uit die regio gemakkelijker te maken om lid te worden van de Unie. Terecht wordt de vraag opgeworpen of de EU niet nog veel kritischer moet zijn bij het toelaten van nieuwe leden. Ook de partijpolitieke families mogen zich deze vraag stellen. De EU zou kandidaat-lidstaten na afronding van de onderhandelingen een proeflidmaatschap⁵¹ kunnen aanbieden – een overgangsperiode met de mogelijkheid om ‘reparaties’ uit te voeren. Zij zouden volledig kunnen meedraaien en integreren in de EU-familie maar vooralsnog zonder stemrecht. Brussel zou ook intern acties kunnen moeten ondernemen zoals het scheppen van een permanent monitoringsysteem om rechtsstaatschendingen op te

⁵¹ Het recente voorstel van de Europese Commissie om de onderhandelingen met kandidaat-lidstaten anders aan te pakken bevat onder meer een element dat aan proefdraaien doet denken, zie: *Enhancing the accession process - A credible EU perspective for the Western Balkans*, COM(2020) 57 final.

sporen en het hanteren van het subsidie-instrument om aan boosdoeners sancties op te leggen.

De autoritaire leiders van Hongarije en Polen rechtvaardigen hun politieke keuzen mede door te wijzen op de gebreken van het liberale marktmodel. Zij zijn voor actiever overheidsingrijpen. Sociaaldemocraten zijn medeverantwoordelijk voor het ontstaan van dit alibi. Zij zouden er goed aan doen met hun 'kapitalistische' verleden te breken, minder hun oren naar de Washington consensus laten hangen en sociale prioriteiten te stellen in het besef dat het democratische en sociale samengaan. Daarnaast dienen ze ervoor te waken dat de partijgenoten in de kandidaat-lidstaten niet vallen voor de autoritaire verleiding, zoals we gezien hebben in Slowakije en daarnaast ook in Roemenië.

Samengevat: de sociaaldemocratie moet weer prioriteit geven aan sociaal beleid, maar tegelijkertijd corruptie bestrijden en de rechtstaat bewaken door mogelijke (sociaaldemocratische) opvolgerpartijen nauwlettender te volgen dan in het verleden gebeurd is.